

ҚАТАҒОН СИЁСАТИНИНГ ИЖРОЧИ ОРГАНЛАРИ ФАВҚУЛОДДА КОМИССИЯ (ВЧК) ФАОЛИЯТИГА ДОИР

С.А.Хошимов – АндДУ доценти, т.ф.н.

Совет ҳокимиятининг жазоловчи органларидан бири - бу Бутунроссия Фавқулодда комиссияси (ВЧК) бўлиб, у “янги социалистик типдаги давлат хавфсизлигини таъминловчи орган сифатида” майдонга келди. РСФСР ХКС қошида ташкил этилган ВЧК аксилинқилобчиларга, чайқовчиликка ва лавозимдаги жиноятчиликка қарши курашиш мақсадида 1917 йил 7 (20) декабрда Лениннинг ташаббуси билан ташкил этилди. Унга раис этиб Ф.Э.Дзержинский тайинланди [1.68-69].

1918 йил 14 январда Халқ Комиссарлиги қарорига мувофиқ ВЧК фаолияти ва аъзоларининг кўлами кенгайтирилиб, жойлардаги маҳаллий бўлинмалар ва уларнинг отрядлари ташкил этилган. ВЧКнинг ушбу отрядлари 1918 йил июнида 35 батальон (40 минг жангчи) бўлган ҳамда улар Россиянинг Европага туташ районлари ва чекка ўлкаларига жўнатилди[2.1-2].

Фавқулодда комиссия тез орада чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлди. Фавқулодда комиссия ўзи қамоққа олади, ўзи тергов олиб боради, суд қилади, ҳукм чиқаради ва ижрони таъминлайди.

1918 йил 15 июнда биринчи бор ВЧКнинг отувга ҳукм этувчи “Тройка”си ташкил этилди. ВЧК коллегияси қарорига кўра “Тройка” таркибига коммунистик партия аъзоларидан (большевиклар) ва сўл эсерлар вакиллари киритилиб, отув жазосини ҳал этиши белгилаб кўйилди. “Тройка”га Дзержинский, Лацис ва Александровичлар сайланди[1.75].

Туркистон ўлкасида ҳам 1917 йил ноябр ойининг бошларида Тошкентда большевиклар ҳокимиятининг биринчи жазоловчи органи сифатида аксилинқилобий ҳаракатларга қарши курашиш мақсадида тергов комиссияси ташкил этилган эди.

Бу совет ҳокимиятининг Туркистонда ташкил этган биринчи жазоловчи органи бўлиб, ташкилот Тошкент ишчи ва деҳқон депутатлари совети томонидан 1917 йил ноябрь ойининг бошларида ташкил этилган. Қатор архив ҳужжатларининг таҳлили шундан далолат берадики, Тошкент тергов комиссияси 1917 йил 6 ноябрда ташкил топган[3.17].

“Тергов комиссияси Тошкент шаҳрида 1917 йил 27 октябрда бўлиб ўтган кўзғолонда қатнашган ва қўлга олинган кишиларни сўроқ қилиш, тергов ва суриштирув ишларини олиб бориш, аксилинқилобий ҳаракат қатнашчиларини аниқлаш ва уларни жинойтчиликда айблаб жазолаш, шунингдек, аксилинқилобий ташкилот ва чиқишларни аниқлаб топиш жазолаш мақсадида ташкил қилинди” [3.21], - деб ёзилади ҳужжатда.

1918 йил январидан Бутунроссия Фавқулодда Комиссияси (ВЧК) раиси Ф.Э. Дзержинский Тошкент шаҳар ишчи ва солдат депутатлари советига телеграмма йўллаб аксилинқилобий кучларга қарши курашиш учун махсус ташкилот тузишга киришишни уқтирди [4.2].

1918 йил июль ойининг иккинчи ярмида Тошкент шаҳрига Оренбург губернияси ижроия комитети раиси В. Мискин келиши билан жинойт қидирув бўлими раиси Сидоров у билан учрашиб, Тошкентда Фавқулодда комиссия (ЧК) ташкил этиш масаласини муҳокома қилдилар (Оренбургда ЧК 1918 йил бошларида ташкил этилган эди). Учрашувдан мақсад иккита масалани ҳал қилиш кўзда тутилганди. Бири Туркистонда ЧКни қандай ташкил этиш бўлса, иккинчиси Оренбург ЧКсининг жинойтчиликни фош этиш борасида тўплаган тажрибаларидан фойдаланиш.

Фавқулодда комиссияга (ЧК) ишлаш учун керакли кадрларни тўплаб олгач, Сидоров 1918 йил 23 июлда Тошкент Совети Ижроия комитетига ЧК ташкил этиш ҳақида аниқ таклиф билан чиқди. Сидоров ўз хатида Фавқулодда Комиссия (ЧК)нинг Туркистонда совет ҳокимиятининг биринчи даражали жазоловчи органи сифатида зарурлигини ёзади [4.22].

Большевиклар қандай қилиб бўлмасин Туркистонда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга интилар эди. Шу боис 1918 йил 5 сентябрда Туркистон

МИК, ХКС ва Бош Темирйўллар Ижроия қўмитасининг қўшма йиғилишида Республика худудида аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчилик ва талончиликка қарши курашиш учун катта ваколатга эга бўлган Тошкент тергов комиссиясини ҳам ўз ичига олган бевосита МИҚ ва ХКС бўйсунувчи Фавқулодда комиссияси(ЧК) ташкил қилинди... Уч кун ичида комиссиянинг йиғилиш низомини (Бутунроссияники асос қилиб олиниб) тайёрлаб МИҚ тасдиғидан ўтказиш ҳақида қарор қабул қилди[5.109].

Туркистонда ЧКни ташкил этиш масаласи алоҳида масала сифатида даставвал 1918 йил 3-4 сентябрдаги МИҚ йиғилишларида муҳокама қилиниб сўнгра МИҚ ва ХКС қўшма йиғилишига олиб чиқилган эди[5.180].

1918 йил 9 сентябрда Туркистон МИҚ 34 сонли буйруғи билан барча депутатлар советларига зудлик билан аксилинқилобий кайфиятдаги маҳаллий аҳоли вакиллари, оқ гвардиячи элементлар, чоризм давридаги ҳарбий зобитлари рўйхатини тузишни, очиқ чайқовчилик билан шуғулланаётганларни, чайқовчиликда гумон қилинаётганларни озодликдан маҳрум этиш мақсадида маълумот тўплашга кўрсатма берди[6.17.].

Ўша куни Туркистон МИҚ ўзининг №:35 сонли буйруғида аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчилик ва талончиликка қарши курашиш учун Фавқулодда тергов комиссиясини ташкиллаш ҳақидаги қарорига қонуний тус берди.

Туркистон АССР МИҚ ва ХКС 1918 йил 9 сентябрда аксилинқилобчилар ва ишдан бўйин товловчиларга қарши кураш олиб борувчи Туркистон ЧКсини ташкил этди. Туркистон ЧКси 1922 йил 6 февралигача фаолият кўрсатди. Унинг раислари А.С.Сидиров, И.П. Фоменко, С.С.Дорожкин, К.Е.Сорокин, В.П.Билик, Т.К.Грикман, А.М.Валуев, Ф.Л.Железов, А.Ф.Попов, В.Н.Наумов, П.Н.Александров, В.Р.Домбровский, Г.М.Приворотский, Г.Б.Скалов, Д.Ф.Клингов, Д.М.Устабоевлар бўлган [7.19].

Туркистон АССРнинг Амударё бўлими, Каспийорти, Еттисув, Самарқанд, Сирдарё, Фарғона вилоятларида, шу вилоятлар таркибидаги 26

туманда ЧК органлари фаолият кўрсатган. Хоразм Халқ Нозирлар кенгашининг 1921 йил 6 мартдаги қарори билан вилоятларда ЧКлар ташкил этилди. БХСР Нозирлар Кенгашининг 1920 йил сентябрдаги қарори билан Бутун Бухоро ЧКси фаолият бошлаган[8.141-142].

1922 йили Шарқий Бухорода Фавқулодда Диктаторли комиссияси ташкил этилиб, у чекланмаган ваколатга эга бўлган. Бу комиссия зиммасига қандай йўл билан бўлмасин бутун Шарқий Бухоро худудида совет ҳокимиятини тиклаш ва уни мустақкамлаш вазифаси юклатилган.

“МИҚ 34- сонли буйруғи асосида Республика худудида аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчилик ва талончиликка қарши курашиш учун Тошкент шаҳрида Фавқулодда тергов комиссияси ташкил этилди. Инқилоб “душманлари”га қарши курашда комиссияга ҳуқуқий жазоларни қўллашда чекланмаган ваколат берилган эди” [6.17-18].

Туркистон МИҚ 35 - сонли буйруғи билан бир вақтнинг ўзида аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчиликка ва талончиликка қарши курашиш мақсадида маҳаллий ҳукуматлар қошида тергов комиссияси ташкил қилиниб, унинг таркибига большевиклар ва “сўл” эсерлар партияси вакиллари киритилди.

Туркистон МИҚнинг №:35 сонли буйруғидан келиб чиқиб Туркистон ЧК “№:34 сонли қарорда кўрсатилган вазифаларнигина” бажарган деган ҳулосага келиш мумкин. Бироқ, бизнингча бу хато бўлур эди. Фавқулодда Комиссияни (ЧК) ташкил этишдан мақсад нафақат аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчилик ва талончиликка қарши кураш, шу билан бирга 34 сонли қарорни рўқач қилиб ЧК ходимлари ички ва ташқи душмандан совет ҳокимиятини ҳимоя қилмоқдамиз деб совет тузумини ҳохламаган ерли халқ вакилларига ҳам тинимсиз таъзийқ ва тақибни қўллаб келган.

Фавқулодда тергов комиссиясини ташкил этиш боробарида Туркистонда совет тузуми учун ёт унсур деб топилган шахслар руйхати тузилди. Бу рўйхатга биринчи навбатда “Туркистон мухторияти” ҳукумати қатнашчилари ва уларга хайрихоҳ бўлган миллий зиёлилар, руҳоният вакиллари, миллий

мулкдорлар, савдогарлар, қуролли қаршилик ҳаракати қатнашчилари ҳамда унга ёрдам берганлар киритилди.

Тошкентда мулкдорлар ва меҳнатсиз доромад топувчилар руйхати тузилгач, Турк МИК қарори билан жойларда совет тузумига ёт бўлган аҳоли қатлами асосан маҳаллий мулкдорлар ва аксилинқилобий кучларни тугатиш мақсадида “кўчма комиссия” (“летучей комиссия”)лар ташкил этилди[3.75].

“Фавқулодда тергов комиссиясининг низомида” қайд этилишича, “комиссия ўз фаолиятини аксилинқилобий ҳаракатлар, чайқовчилик ва бошқа совет тузумига қарши бўлган ҳар қандай иқтисодий ва сиёсий ҳаракатларга шафқатсиз қарши курашиши, совет тузумини ўлкада ғалаба қилишини таъминлашга хизмат қилиши қайд этилади [6.20].

1918 йилда Фавқулодда комиссия большевикларга муҳолифатда бўлган партиялар ва уларнинг газеталарини ёпиб қўйди. 1918 йил январидан 122 та муҳолифатдаги газеталарни ёпилган бўлса, 1918 йил августига келиб советлар ҳокимияти ўрнатилган ҳудудлардаги 340 та газета ва журналлар ёпилди[1.56]. Жумладан, Туркистон Республикаси ҳудудида ҳам совет мафкуриси учун ёт ғоялар тарғиботчиси деб топилган 9 номдаги газета ва журналлар ёпилади[9.121].

Фавқулодда тергов комиссияси Туркистон МИК ва ХКС ҳисобот берарди, холос. 1918 йил 17 сентябрда “Советский Туркестан” газетасида “Фавқулодда тергов комиссияси”нинг низоми босилиб чиқди. Унда қайд этилишича, Фавқулодда тергов комиссиясига хибсга олиш, тинтув ўтказиш ва давлат ҳамда жамоат бирлашмалари, ташкилотлари, шунингдек алоҳида шахсларни ёки улар ташкил этган корхоналар ҳужжатларини ва бошқа қоғозларни текшириб кўриш, жарима солиш, судга қадар мол-мулкни мусодара қилиш, газеталарни ёпиб қўйиш ҳуқуқи берилган эди[10.].

Туркистон МИК 1918 йил 9 сентябр фармонида мувофиқ барча совет органларига Туркистон аҳолиси орасидаги буржуазия ва аксилинқилобий кайфиятдаги кишиларни пухта, синчковлик билан рўйхатга олиш, шунингдек, ўнг социалистларни, ҳамда маҳаллий аҳоли орасидаги тузумга

қарши қайфиятдаги кишиларни ҳам рўйхатга олиш, эски армия зобитларини рўйхатга олиб нафақат “очик чайқовчиларни” балки чайқовчиликда гумон қилинганларни ҳам озодликдан маҳрум қилиш топшириғи берилди [11.17]. Белгиланган тадбирни бажариш мақсадида жойларда фавқулодда комиссия (ЧК) ташкил этилди. Кейинроқ, ноябрь ойида Туркистон МИК қошида ўлка фавқулодда комиссияси тузилди ва унга И.П.Фоменко раис этиб тайинланди [5.64]. Туркистон ЧКси республика фавқулодда комиссиясининг раҳбари ва бирлаштирувчи органига айланди.

Туркистон АССР МИК буйруғи билан 1918 йил 23 ноябрда тузилган ўлка фавқулодда тергов комиссияси чиқарган барча фармойишлар ўлкадаги барча назорат органларига ҳам тааллуқли эди. Туркистон АССР Ички Ишлар Хақл Комиссарлиги томонидан бу масала юзасидан 1919 йил 17 январда эълон қилинган буйруқда “Туркистон МИК қошида аксилинқилобчилик, чайқовчилик ва талончилик (кафандўзлик)ка қарши курашиш учун ташкил этилган[9.2]. Ўлка Фавқулодда комиссиясининг кўрсатмалари республикадаги барча назорат органлари бошлиқлари ҳамда уларнинг ходимлари тамонидан бажарилиши шарт” [5.15] деб уқтирилган. Туркистон АССРдаги назорат органлари маҳаллий аҳолини талон-торож қилиш билан шуғулансалар, Фавқулодда комиссия (ЧК) маҳаллий аҳолининг илғор маърифатли кишиларини, қуролли қаршилик ҳаракати қатнашчиларини аксилинқилобчилар сифатида таъқиб этиш террор ва оммавий қатағон билан шуғулланди.

Фавқулодда комиссияси (ЧК) Туркистонда большевикларнинг биринчи даражали жазоловчи органига айланди. У суд ва сўроқсиз ерли халқнинг совет тузумига қарши чиққан вакилларини олий жазога ҳукм этарди. Буни ўз вақтида “сўл” эсерлар большевиклар “Буржуа элементларига ва аксилинқилобий ҳаракатларга Туркистон ЧК суд ва сўроқсиз оммавий ўлим яъни отув жазосини қўлламоқда.....” [7.20] деб танқид қилган эдилар.

Туркистон Мусулмонлар бюроси раиси Т. Рисқулов совет ҳокимиятининг назорат органларини ўзбошимча ҳаракатлари ва маҳаллий

аҳолига нисбатан талончилик, босқинчилик билан шуғулланаётганликларини таъкидлайди [12].

1920 йил 15 февралда ВЧК Президиумининг “уездларда сиёсий бюро бошқармаларини” [13.46] ташкил этиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди ва қарорга мувофиқ губерния Фавқулудда комиссияларининг раҳбарлигида барча уезд милиция бўлимларида 5-10 тагача ходимдан иборат сиёсий бюро (политбюро) тузила бошланди. Сиёсий бюро ўз фаолиятини ВЧК ва Фавқулудда комиссияларга белгиланган инструкция бўйича ташкиллаб, Фавқулудда комиссиялар томонидан берилган топшириқларни ҳам бажарган. [13.37]

1921 йил Туркистон АССР бўйича Туркистон Фавқулудда Комиссияси (ЧК) томонидан “инқилобий” трибуналларга тақдим этилган 2302 иш кўриб чиқилиб ҳукм чиқарилган. Жумладан Амударё бўлимида 152 иш, Самарқанд бўлимида 492 иш, Еттисув бўлимида 584 иш, Тошкент бўлимида 669 иш, Туркман бўлимида 405 иш кўрилиб улар юзасидан “инқилобий” трибуналлар ўзининг жазо чораларини белгилаган [14.248]. Кўрилган ишларнинг аксариятида қуроли қаршилик ҳаракати иштирокчилари, уларга хайрихоҳ кишилар, ҳаракатга ёрдам берган кишилар, совет тузумига қарши бўлган аксилинқилобий ташкилотлар аъзолигида гумон қилинган кишилар устидан ҳукм чиқарилган.

1921 йил апрель ойида Туркистон ЧК ходимлари совет ҳокимиятига қарши кураш мақсадида ташкил этилган миллий зиёлилар ва уламолар вакилларида иборат “Миллий бирлик қўмитаси” ташкилоти фаолиятини ҳам фож этди. Ташкилот аъзолари Садриддинхўжа Шарифхўжаев, Каримов Гариф Альминович, Қурбонов Юсуфбек, Умаров Муҳаммаддиёр, Ниёзбеков Рустамбек ва Зиёмухаммедов Абдуллажонлар Турк ЧК томонидан хибсга олиниб умумий қамоқхонага ташландилар [15.4-5].

Ушбу ташкилот “Миллий бирлик қўмитаси” номи остида 1920 йилнинг ноябрь ойида Тошкентда диний уламо Садриддинхўжа Шарифхўжаев ташаббусида ташкилланган эди. Ташкилот Фарғона водийсида ҳаракат

килаётган Шермухаммадбек бошлиқ қуролли қаршилик ҳаракат катнашчиларига кўмак беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. “Миллий бирлик кўмитаси” фаолияти марказий кенагш йиғилиши орқали идора қилиниб, унинг раиси этиб дастлаб Каримов Гариф Альминович сайланган, 1921 йил мартдан уни Садриддинхўжа Шарифхўжаев бошқарган[15.4-5].

Ташкилот аъзолари Фарғона водийсидаги қуролли қаршилик ҳаракати катнашчиларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида хорижий давлатлар, жумладан, Англия ва Япония ҳукуматларидан қурол-яроғ, пул ва керакли маблағ ундиришга уринган. Ушбу мақсадда улар Англия ва Япония ҳукуматларининг Хитойнинг Гулжадаги вакилларига Туркистондаги сиёсий вазиятни баён қилиб хат йўллашган[15.5-7]. Бироқ бу ҳаракатлар зоя кетган, бу хатти-ҳаракатлар Туркистон ЧК томонидан фош этилиб, 1921 йил 14 декабрда олий “инқилобий” трибунал суди ташкилот аъзоларидан Садриддинхўжа Шарифхўжаев ва Абдуллажон Зиёмухаммедовлар олий жазо отувга, қолган аъзолар Каримов Гариф Альминович, Қурбонов Юсуфбек, Умаров Муҳаммадиёр, Ниёзбеков Рустамбеклар турли муддатларга озодликдан маҳрум этилдилар[15.8-10].

Туркистон АССР милиция сиёсий бюроси ва Фавқулодда комиссиянинг ҳамкорликда 1922 йилнинг биринчи ярим йиллигида 4 та аксилинқилобий ташкилот аъзолари ва 33 та аксилинқилобчи деб гумон қилинган кишилар ҳибсга олинган[16]. Улар турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилган.

1922 йил 6 февралда ВЦИК қарори билан ВЧК тугатилиб унинг вазибалари Ички ишлар Халқ комиссарлиги (НКВД)га юклатилади. Шу қарор билан НКВД қошида Давлат сиёсий идораси (государственное политическое управление-ГПУ), жойларда эса сиёсий бўлимлари ташкил этилди. ГПУга зарурат туғилганда тинтув ўтказиш ва ҳибсга олиш ваколатлари берилди. 1922 йил 16 октябрда Советлар Марказий Ижроия Кўмитаси жинорий ва фуқоролик ишларини фақат суд тартибида кўриш

тамойилига зид равишда ГПУга “отиб ўлдиришгача бўлган носудлов жазосини қўллаш ҳуқуқини” берди [17.103].

Хуллас, совет хоқимиятининг катагон сиёсатининг ижрочи органларидан Фавқулодда комиссияси кўрилайётган даврда ерли халқ вакилларига нисбатан бир зум бўлса-да тазйиқ ва таъқибларини тўхтатмадилар. Улар ерли халқ вакиллари орасидан етишиб чикқан халқ озодлиги, эрки, мустақиллик учун курашувчи кишиларни ҳам маънан, ҳам жисмонан йўқ қилиб бордилар. Бирок, эрк ва озодлик, мустақиллик ғояларини бутунлай йўқ қилиб ташлай олмадилар.

Манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Литвин А. Красный и белый террор в России 1918-1922гг. (Совершенно секретно) – Москва, Яуза, ЭКСМО 2004.
2. РГАСПИ, Ф.-76, 3-рўй., 34-иш.
3. Тошкент вилоят давлат архиви 10-ф., 13-руйхат., 16-иш.
4. ЎзР МДА 25-ф., 1-рўйхат, 34-иш.
5. ЎзР МДА 17-ф., 1-рўйхат, 172-иш
6. “Сборник декретов, приказов и распоряжений Центральной власти Туркестанской республики Российской Советской Федерации”, издание Бюро Печати при Турк ЦИК Советов, –Ташкент, 1919.
7. Мильштейн Н.Я. Из история Туркестанской ЧКТ. Наука, 1965.
8. Арипов Р., Мильштейн Н. Из истории органов госбезопасности Узбекистана. (Документальные очерки истории (1917-1930 гг.)) Т.: Узбекистан, 1987.
9. РГАСПИ, 17-фонд, 29-рўйхат, 161-иш
10. Советский Туркестан 1918 г. 17 сентября.
11. Сборник декретов, приказов и распоряжений центральной власти Туркестанской республики Российской Советской Федерации. –Ташкент, 1919.
12. Бу ҳақда қаранг: Мусбюро РКП (б) в Туркестан. 1,2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП 1919-1920 гг. С введением тов. Рыскулова.-Т.: Туркгосиздат, 1922;Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Сборник статей, докладов, речей и тезисов с предисловием автора. Часть 1. 1917-1919гг. –Ташкент, Узбекгосиздат, 1925
13. ЎзР МДА, 339-фонд., 1-рўйхат., 225-иш.
14. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953гг.) –Москва, 2006
15. ЎзР МДА 344-фонд, 1-рўйхат, 215-иш.
16. Туркестанская правда, №14, 18 января 1924 г.
17. Иванова Г.М. История Гулага, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. –Москва, Наука, 2006